

עשרים וחמש שנה ל"מורשת יהדות המזרח"

הרהורים על העבר וכיוונים לעתיד

ירון הראל

פתיחה

לפני כעשר שנים, במהלך שירות מילואים, שוחחתי עם חייל מילואים כבן ארבעים, יליד איזמיר שבתורכיה. מששמע כי אני עוסק במחקר והוראה של תולדות היהודים במזרח התיכון, אורו עיניו ושיחתנו גלשה לתולדות יהודי תורכיה ומורשתם התרבותית. "אני רוצה לספר לך על רב גדול שהיה אצלנו בקהילה לפני יותר ממאה שנה, ועד היום אנחנו מתמלאים בחרדת קודש כאשר אנחנו מזכירים את שמו", אמר לי החייל; "אתה בוודאי מתכוון לרב חיים פאלאג'י", השבתי; "אתה מכיר אותו?"; "נדהם בן-שיחי"; "בוודאי", השבתי, ופירטתי באוזניו את תולדות חייו של הרב בעל שיעור הקומה העצום, פעלו הספרותי שהיקפו חסר תקדים, והאגדות העממיות שנקשרו באישיותו. התרגשותו של החייל גברה, עיניו החלו זולגות דמעות והוא שאל בכאב: "אז למה בכל שנות לימודי אף פעם לא שמעתי עליו, וגם ילדי לא שומעים עליו בבית הספר שבו הם לומדים?". ניסיתי להפיס את דעתי בהבטחה כי אנו עמלים על שילובה של "מורשת יהדות המזרח" בתכניות הלימודים בבתי הספר ובאקדמיה, אולם כבר אז שאלתי את עצמי האם כחמש-עשרה שנה לאחר החלטת ועדת החינוך של הכנסת לעודד ולקדם את תחום הלימודים שכונה "מורשת יהדות המזרח", עד לשילובו המלא בתכניות הלימודים בבתי הספר ולתפישת מקומו בסדר היום הציבורי במדינת ישראל, הערכת המצב תראה כי אנו צועדים בדרך הנכונה לקראת השגת המטרה. נזכרתי כי כחמש שנים קודם לכן, בטקס הענקת מלגות לתלמידי תארים מתקדמים בתחומי "מורשת יהדות המזרח", שנטלתי בו חלק, הצהיר ד"ר נסים יושע, ואחריו החרה החזיק גם מר צבי גיל, כי היום שבו תפורק המסגרת המיוחדת של "מורשת יהדות המזרח" במשרד החינוך, יהיה עבורם יום שמח. משמעות הפירוק אמורה היתה להיות, לדבריהם, אות וסימן להשלמתה של המשימה שהוצבה על ידי ועדת החינוך של הכנסת. דומה כי עתה, עשרים וחמש שנה, רבע מאה

* במשך השנים דנתי בנושאים אלה עם עמיתים ותלמידים רבים. אני מבקש להודות כאן לפרופ' שמואל פיינר, ד"ר לאה מקובצקי וד"ר דוד מלכיאל, חברי למחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בראיילן, על שקראו את טיוטת הדברים וחיוו את דעתם עליהם.

לאחר ההחלטה, הוא פרק זמן ראוי להעריך האם הושגו המטרות, והאם הגיע הזמן להפסיק את ההפרדה הארגונית הזו של "חקר יהדות המזרח" משאר מדעי היהדות.

בירור מושגים

ראשית אני מבקש לבחון מחדש את עצם המושג "יהדות המזרח". קולמוסים רבים נשתברו סביב השאלה מהי מידת האחידות שבתרבות ארצות המזרח וצפון אפריקה – האם לפנינו גוש הומוגני אחד או שמא פסיפס מגוון של קהילות בעלות סיפרים שונים ומגוונים.¹ אולם בשעה שנקבע השם "מורשת יהדות המזרח" לא נתנו הקובעים את הדעת כי עצם המינוח "יהדות המזרח" הוא מונח יחסי: "מזרח" ביחס למי? מהו המרכז המנציח עצמו ככזה בעצם הגדרת קהילות אחרות כ"מזרחיות"? ברור שהגדרה זו הולכת בעקבות הגישה האוריינטליסטית-האירופוצנטרית המתייחסת ליתר חלקי העולם על פי מיקומם ביחס למערב אירופה. כך נקבעו עוד קודם לכן גם המונחים "המזרח התיכון", "המזרח הקרוב" ו"המזרח הרחוק", והכינוי "המזרח התיכון" הפך ברבות הימים למונח כוללני הכולל שטחים של דרום מערב אסיה וצפון אפריקה.² שאול שקד, בנסיונו לברר את מהות המושג "יהדות המזרח", הודה כי זהו הכינוי שהשתרש בפי העם,³ דהיינו היתה כאן הגדרת זהות של המגדיר היהודי האירופי את עצמו, על פי זהותם של כל אלה שאינם כמותו.⁴ בנסותו למצוא את המאחד שבין אלו הנכללים בכותרת "יהדות המזרח" הציע פרופ' שקד כמכנה משותף את היותן של קהילות אלו, במשך זמן רב, נתונות לשלטון מוסלמי. במסגרת שכזו אפשר היה לכלול בדוחק את היהודי ההודי ממזרח ואת היהודי המרוקאי מקצה מערב. (אפשר היה לכלול את שניהם באותה קבוצה דווקא מזווית אחרת: זה גם זה חיו בחברה קולוניאלית, אנגלית וצרפתית, דבר שמאפשר כר נרחב למחקר משווה מרתק). עוד אפשר היה לכלול במסגרת כזו את היהודי הבוכרי מצפון, ואת היהודי התימני מדרום. ואולם באופן כזה האם אפשר וראוי היה להכניס בבוא הזמן גם את היהודי האתיופי לאותה המסגרת, מבלי שיוקדם לכך בירור מדעי רציני לגבי נכונותה ותקפותה של ההכללה? הרי אם נקבל את הצעתו של שקד באשר למכנה המוסלמי המשותף של "יהודי המזרח", יהודי אתיופיה הנוצרית, ללא ספק, אינם

1 ראו למשל: שקד; בן-ששון; הירשברג.

2 עיינו לואיס, עמ' 11-12.

3 ראו שקד, עמ' 10. על הרגישות הרבה למשמעות המקובלת בפי העם עמד הירשברג, עמ' 9: "כדי למנוע אי הבנות הנני לציין כי במאמרי זה אין למונחים: המזרח, המערב, כל משמעות גיאוגרפית, או סימאנטית חיובית או שלילית; אין בהם טעם לשבח או לגנאי, המתלווה לפעמים לשמות התואר: 'אירופי', 'אסיאתי'". וראו גם דברי שקד בפתח חוברת זו, עמ' 8-10.

4 היהודים נמשכו בעניין זה כמוכּן אחרי הגישה האירופית הכללית ביחס למזרח – ראו בהרחבה סעיד. על היות היחס מערב-מזרח אחד הצירים החשובים המכוננים את התרבות הישראלית ומעצבים את גבולותיה התרבותיים והפוליטיים עיינו רזיקרקוצקין, עמ' 2, והפנייתו לספרות רחבה, שם, בהערה 2.

נכללים במסגרת זו. האם גם יהודי קאי פנג פו היו נכנסים, על פי אמות המידה הנזכרות, להגדרה של יהודים מזרחיים?

האם היתה כאן היגררות של ההגדרה האקדמית אחרי רחשי ליבו של הציבור ותו לא? אם אכן כך הוא הדבר, ברור כי הנסיגות לחפש "אחדות תרבותית" כלשהי המשותפת לכל הקהילות היהודיות שהוכללו בכותרת "יהדות המזרח", נעשו באקדמיה בדיעבד, על מנת לתת איזו שהיא הצדקה לכותרת.⁵ דא עקא, באופן זה ניתן היה למצוא הצדקה כמעט לכל כותרת מכילה. אין פלא שגם לאחר מציאת הגורמים שבהם ניכרת לכאורה "אחדותה של יהדות המזרח", באה כמעט תמיד הסתייגות כי זוהי אחדות יחסית בלבד. דומה כי בכותרת המכילה היה קודם כל הרצון להכניס את כל הקהילות שאינן אירופיות, שהובעה לגביהן תרעומת ציבורית, אמיתית או מדומה, על הזנחה במחקר ובהוראה. לפיכך, סבורני כי הגיעה העת להפסיק להשתמש במונח "יהדות המזרח" כמונח כוללני, בחדא מחתא, אלא לפרק לגורמים מפורטים כגון יהדות ספרד, התפוצה הספרדית בעולם החדש, יהדות צפון אפריקה, יהדות מזרח אסיה, יהדות ארצות האסלאם, יהדות האימפריה העות'מאנית וכדומה; כל זאת, בצד הלימודים והמחקר אודות יהדות מזרח אירופה, יהדות ארצות הברית, יהדות דרום אמריקה וכדומה.⁶ באופן זה יהפך העיסוק בקהילות השוכנות מדרום ומזרח לאירופה לשווה לעיסוק בתפוצות אחרות ותופסק ההתייחסות אליו, אחרי עשרים וחמש שנה, כאל "לימודי פיתוח". הביטוי לשוויון האנושי, התרבותי והיהודי של יוצאי אותן תפוצות, יכול לבוא עתה לידי ביטוי במסגרת האקדמית הכללית ולא במסגרת ייחודית מטפחת, שבאופן פראדוקסלי מנציחה ומקבעת את תודעת ההזנחה. הגיע הזמן ליותר מחקר משווה בין התפתחויות דומות או שונות בתפוצות לגוניהן. מבחינה זו אני מוצא את עצמי מביין היום עד כמה ראה את הדברים נכוחה חיים הלל בן-ששון המנוח, בראייתו החדה והמפוכחת.

עניין זה מצטרף לבעיה נוספת, והיא שאלת המשך השימוש במונח "מורשת". ההגדרה המילונית של המילה "מורשה, מורשת" משמעותה "ירושה, נחלה, אחוזה". השימוש במונח זה יסודו בדימוי השמרני של "קהילות המזרח" ובתפיסה הדוגמטית הטוענת כי מכיוון שהקהילות המזרחיות אינן מהפכניות, הרי שמן הסתם הן ממשיכות בכל התחומים את מורשת האבות מארץ המוצא, גם במרחב ההתיישבות החדשה שבאה לאחר ההגירה אל ארץ אחרת. העמדה זו של הדברים תוך התעלמות מן המציאות החברתית המגוונת, היתה נוחה לקבוצות מסוימות שביקשו להעלות על נס את היותן של קהילות אלו מסורתיות. באופן זה, נוצר דימוי אידיאלי-שמרני מסוים לקהילות אסיה ואפריקה, שלא תאם את המציאות ההיסטורית. במאי 2002 נערך באוניברסיטת בראיילן כנס שנשא את הכותרת

5 הכללות שכאלו נעשות לא רק באקדמיה כמובן. במסגרת תכניות המוסיקה הפופולרית ברדיו מוקצות תכניות למה שמכונה בלשון של תקינות פוליטית "מוסיקה ים תיכונית". בתכניות אלו מושמע בערבוביה בליל של מוסיקה מתורכיה, תימן[!], הודו[!], יוון, אלג'יריה ועוד.

6 אמנם הירשברג (ראו הירשברג) ביקש לחלק את העולם היהודי לארבע יחידות חברתיות ותרבותיות נבדלות זו מזו: יהדות המזרח, יהדות המערב, יהדות אשכנז ויהדות ספרד. דומה כי חלוקה זו, שהיתה אולי נכונה לזמנה, איננה מספקת היום את צורכי התגוננות המחקר.

"אשה במזרח אשה ממזרח". במהלך ההרצאות שנישאו בכנס הוצגה דמותה של האשה היהודיה ב"קהילות המזרח" כרבת פנים ולא רק כדמות צנועה וחסודה האופה פיתות ומדליקה נרות שבת בירכתי ביתה. במושב שבו הרצייתי על ממדיה הרחבים של תופעת הפריצות המינית שהיתה קיימת בקרב נשים בקהילה מזרח תיכונית מסוימת, קם לפתע אחד מן המאזינים ושאל בנהמת ליבו: "על מה אתם מדברים בכנס הזה? איך אתם מציגים את האשה המזרחית? היכן אותה דמות נשית אותה הערצנו, האמא היהודיה שהיתה אצלנו, צדקת ומקפידה על קלה כבחמורה?". השבתי לו מה שהשבתי, אולם את עצמי אני שואל האם שאלת המאזין לא נובעת מן הדימוי שיצרה ה"מורשת" ומטיפוחו של דימוי זה למרות ממצאי המחקר. הלא די במחקר שנעשה עד היום בכדי להכיר בכך שגם בקהילות המוצא, האוכלוסייה היהודית לא היתה עשויה מעור אחד, אלא היתה מורכבת מפלחים וממגורים שונים אלו מאלו. גם בקהילות הללו צמחו שיכבות עילית שניתקו מן המסורת, נטשו את אורח החיים המסורתי המקובל, את שפת אמם, את הלבוש המקובל ואת הצפנים התרבותיים המקובלים. רבים היו שאף נטשו לחלוטין את ארץ הולדתם והיגרו למערב בניסיון להמיר את זהותם והזהותם. אמור מעתה, חקר קהילות אסיה ואפריקה וקהילות התפוצה הספרדית איננו רק חקר המורשת אלא אף חקר נטישת המורשת. ובכלל, שאלה חוזרת ונשנית במהלך הרצאותי בפני מורים ותלמידים היא מדוע "לנו" יש "מורשת" (מונח בעל משמעות דתית, שמרנית), ואילו "להם" יש היסטוריה, סוציולוגיה, תרבות, אמנות וכדומה? נאמר אפוא כי המשך השימוש במקרה זה במונח "מורשת" איננו ראוי כאשר אנו באים לעסוק במחקר מדעי.

לשאלת העניין ההיסטורי

השיבה לארץ ישראל והייסוד המחודש של ישות מדינית יהודית עצמאית חייבו יצירת היסטוריה משותפת למקבץ המדהים של עשרות גלויות הדוברות שפות שונות, האוחזות בתרבויות שונות ובאורחות חיים שונים אלו מאלו. ביטול הזרות, או לפחות עמעומה, נעשה בין היתר באמצעות ניסיון ליצירת סיפור היסטורי לאומי משותף לעם המתהווה מחדש בארצו. דא עקא, הסיפור של חלקים נכבדים מיהדות אירופה כבר היה מוכן, אחרי כמאה שנה של "חכמת ישראל". סיפור זה הועצם עוד לאחר השואה משום התחושה כי קיימת חובה מוסרית להנציח את העולם שאבד. לעומת זאת, הסיפור של יהודי אסיה ואפריקה והתפוצה הספרדית נותר בצורתו הגולמית ונדחק לקרן זוית. רק לאחר שנים ארוכות חייבו הבעיות החברתיות והמועקה שנוצרה במדינת ישראל, התייחסות לשאלת היעדרו של הסיפור ההיסטורי החוץ-אירופי מן השיח התרבותי והציבורי במדינה.⁷

7 אמנם מאז ראשית ייסוד המדינה פעל הנשיא יצחק נבצבי לעידוד העיסוק בחקר קהילות ישראל באסיה ואפריקה, אך אין ספק כי חלפו עוד שנים רבות עד אשר המימסד האקדמי חדל להתייחס לפעילותו כאל דבר אוטרי המצוי בשולי המחקר של מה שנתפסו כנושאים החשובים באמת.

אמת היא כי בארצות המוצא של הקהילות באסיה ובאפריקה בעת החדשה, בדרך כלל לא התעורר עניינן ההיסטורי בתולדותיהן. יש לזכור כי השאלות סביב קבלת האמנציפציה באירופה היו אחד המניעים העיקריים ליצירת ההתעניינות ההיסטורית היהודית באירופה, ובעקבות זאת אף התפתח בה גם המחקר ההיסטורי היהודי. לעומת זאת, עד להקמת מדינת ישראל לא הספיקו רוב קהילות אסיה ואפריקה לעמוד מול תהליך רעיוני של שאלת האמנציפציה כפי שקרה מאה שנה קודם לכן באירופה, והן לא נתבקשו לספק ראיות היסטוריות להיותן ראיות לקבלתה של אזרחות הארצות שבהן חיו. משאת נפשם של רוב בני הקהילות היתה, בדרך כלל, להיות אזרחיה של המעצמה הקולוניאלית ששלטה בארצם ולא השוואת מעמדם לילידי הארץ דווקא. לשם כך אף העדיפו לזייף את תולדותיהם ואת ייחוסם; באופן שכזה, ההיסטוריה האישית שלהם היתה מכשול ולא גורם מסייע. זאת ועוד, הציבור היהודי ביבשות אלו לא עורר בדרך כלל את עניינה של החברה הסובבת, ולמעשה קיימת היתה לאורך מאות בשנים תופעה של שתיקת הסופרים והחוקרים המוסלמים ביחס ליהודים. מוסדות אקדמיים בארצות האסלאם כמעט שלא עוררו או עודדו עד לשנים האחרונות כל מחקר העוסק ביהודי המקום בעבר או בהווה. הסימביוזה היהודית-המוסלמית לא הגיעה עד כדי התעניינות היסטורית הדדית; קץ הסימביוזה ודאי שלא חיוק התעניינות זו.

מעורר ומאיץ נוסף של הצורך במחקר היסטורי באירופה היתה כמובן "ההשכלה". אלא שלא כבאירופה, שבה שולבה ההשכלה היהודית בהשכלה הכללית של החברה הסובבת, בארצות אסיה ואפריקה שולבה ההשכלה היהודית בדרך כלל בהשכלה מערבית-צרפתית. החיים בעולם האסלאם נתפשו כדבר השייך לעבר, שיש להתנתק ממנו, והכמיהה היתה אל העתיד השונה, האחר. בשל כך לא התעורר אצל היהודים כל צורך לחפש שורשים באדמה שיבשה, והחיפוש היה אחרי אדמה פוריה לצורך זריעת זרעים של קיום חדש. מכאן נבעה גם תופעת ההגירה ויצירת קהילות המהגרים יוצאי אסיה ואפריקה בעולם החדש. גם הנשארים במרחב המזרח תיכוני, שטעמו טעמה של מערביות, זיהו עצמם על פי רוב עם השלטון הקולוניאלי ולא עם הארץ. תופעה נלווית לכך היתה חוסר ההתעניינות בעבר הקשור במה שנתפש כתרבות "מפגרת", שיש להשתחרר מכבליה. למעט מקרים בודדים, דוגמת מחקריהם המונומנטליים של שלמה רוזאניס ואברהם גלאנטי על תולדות היהודים באימפריה העות'מאנית, רק במדינת ישראל התעורר העניין ההיסטורי בקרב יוצאי קהילות אסיה ואפריקה. הצורך להיות חלק מן הסיפור הלאומי יצר את הרצון לאתר ולהגדיר אותו חלק מאפיין של ההיסטוריה הייחודית לכל קיבוץ, על מנת שניתן יהיה לשלבו בסיפור הכללי. אלא שחלפו כשלושים שנה מאז הקמתה של מדינת ישראל ועד לחדירת ההכרה בצורך בהקדשת תשומת לב מיוחדת למחקר שכזה. שנים ארוכות היו יוצאי אסיה ואפריקה עסוקים בשאלות הקיום היום יומי במולדת החדשה ובקליטת גלי המהגרים החדשים. רק משפסקו גלי ההגירה הגדולים, ורק לאחר שהחיים הקהילתיים של המהגרים השתגרו במסגרת החיים במדינה היהודית, יכלו יוצאי קהילות הללו לתור אחר שורשיהם. זאת ועוד, צמח דור חדש, יליד הארץ, שהחל שואל

את עצמו מהם שורשיו, ולא היה מוכן להסתפק בתשובות כלליות אלא ביקש לחקור בעצמו את עברו. המעבר ממדיניות "כור ההיתוך" למדיניות של "פלורליזם תרבותי", הלגיטימציה שקיבל המאפיין הייחודי של כל עלייה ועלייה הביאו גם לרצונם של יוצאי התפוצות השונות להבליט ולשמר את תרבותם – לא עוד בושה בארץ המוצא, לא עוד הדחקה של שפת האם.

עוד ראוי לזכור כי ארצות האסלאם, רובן ככולן, היו ארצות האויב ולא היה זה bon ton להזדהות, אפילו בצורה נוסטלגית, עם מורשת ארץ האויב, שפתה ותרבותה, גם אם ארץ זו היתה מולדתו של היהודי קודם שעלה ממנה למדינת ישראל. עד לשנת 1977, לבקש מנהג מונית להשמיע מוסיקה מתחנה ערבית, היה מעשה מגונה. יהודי אסיה ואפריקה חשו במשך שנים כי אין להם כל סיבה להתגאות במוצאם מארצות עוינות, שנתפסו ואף הוצגו בספרות הילדים והמבוגרים, בקולנוע ובתיאטרון, בדרך כלל בצורה נלעגת, כמפגרות ונחשלות לעומת המערב העשיר, השבע, התרבותי והמתקדם. במידה רבה, עד היום, אם ייכנס אינטלקטואל ממוצא איראני לכיתת סטודנטים ויתחיל להרצות במבטא פרסי, יופיעו חיוכים וגיחוכים על פני המאזינים. לעומת זאת, דבריו של שוטה מעונב בעל מבטא אנגלו-רסיסי, יזכו לפחות בתחילתם לקשב רב. זאת ועוד, החילון והציונות הביאו לכך שעם גדולי האומה בדורות האחרונים – מדינאים, סופרים, משוררים ומדענים – נמנו רק אישים יוצאי אירופה, חילוניים, בעלי אוריינטציה מערבית. הנהגת קהילות אסיה ואפריקה נמחקה כמעט לחלוטין מעל דפי ההיסטוריה. מעמדה אבד לה באופן סופי עם בואה למדינת ישראל, שם נדחקה לשוליים הפוליטיים, כאשר שיא שירותה הציבורי היה כהונת שר המשטרה או שר הדואר – "כסאות" שהיו "משוריינים" עבור שר מ"עדות המזרח". ראוי לזכור כי גם בבית המשפט העליון נשמר במשך שנים רבות "הכסא הספרדי".

המהפך הפוליטי שאירע במדינת ישראל בשנת 1977, השלום עם מצרים וירדן, ותהליך ההתפייסות עם מדינות צפון אפריקה, פירוקה של ברית המועצות וחיידוש עצמאותן של אוזבקיסטן, טג'יקיסטן, גרוזיה ומדינות אחרות, הביאו לחשיפה מוגברת של העולם התרבותי של יוצאי ארצות אלו ויצרו תהליך של התעניינות מחודשת בקורות היהודים הללו. בנוסף לכך חדרה ההכרה – גם אם לא ההשלמה – כי מדינת ישראל היא מדינה מזרח תיכונית, וכי הכרת המרחב תקל על השתלבותה של מדינת היהודים באזור.⁸ התרחבות המחקר ההיסטורי אל תחומים חדשים כגון היסטוריה חברתית, מגדרית, כלכלית ותרבותית, הביאה גם להתעניינות בנעשה בתחומים אלה בקהילות אסיה ואפריקה. ראוי לציין כי תהליך זה השתלב בתהליך עולמי של אכזבה לא מעטה מן התרבות המערבית, בעיקר מביטוייה החברתיים, ושל מתן תשומת לב רבה יותר לתרבויות "העולם השלישי". לסיכום, ההתעניינות ההיסטורית והצורך בסיפור היסטורי שיאפשר הזדהות מליאה של בני כל

8 על המגמה הקודמת שבקשה להגדיר את היהודים בארץ ישראל כלאום אירופי תוך הבלטת השוני שבין המדינה החדשה לאלו הסובבות אותה, ראו בהרחבה רז'קרוצקין, עמ' 44-48.

התפוצות המרכיבים את האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל, תחושת הגאווה שהחליפה את תחושת הבושה, התרחבות תחומי ההתעניינות של המחקר ההיסטורי, ותהליך השלום, הביאו לצורך בסגירת פעור עצום של איסוף, מחקר ושימור.

מטרות והישגים – סיכום ביניים

לאורכן של השנים הללו ובמקביל לתהליכים שתוארו לעיל, הלכה והתרחבה פעילות ענפה של חקר הקהילות הנידונות. מכיוון שהאות לחקר "מורשת יהדות המזרח" ניתן לפני עשרים וחמש שנה לא מעט כתוצאה מן הלחץ הציבורי, שומה עלינו להעמיד לדיון את השאלות הבאות: האם גדל מספר הקורסים, התרגילים והסמינרים המוקדשים באקדמיה לנושא? העלה מספרם של הפרסומים העוסקים בחקר יהודי אסיה, אפריקה והתפוצה הספרדית בכתבי עת מדעיים? האומנם עוררו הספרים והמאמרים המתפרסמים בכתבי העת המדעיים תשומת לב היסטורית וציבורית? האמנם הצליחו הכנסים המדעיים וימי העיון הרבים בנושא להעלותו על סדר היום של השיח הציבורי במדינת ישראל? האם המודעות הציבורית היתה וזו שהשפיע גם על סדר היום של תכניות הלימודים בבתי הספר בתחום חקר יהדות אסיה ואפריקה והתפוצה הספרדית?

למרבה השמחה, התשובה לכל השאלות – למעט האחרונה – חיובית. יעיד על כך שפע הפעילויות של עשרות גופים וארגונים שונים של יוצאי עדות שונות – לפעמים למעלה מעשרה ארגונים לעדה אחת – ששמו להם למטרה להעמיק חקר בתולדותיהם ובתרבותם. החידוש הוא שגופים אלו אינם מסתפקים באירועי פולקלור או במחקר שטחי הנעשה על ידי חובבים,⁹ אלא מוכנים לתמוך בחוקרים מן האקדמיה העוסקים בחקר תחומים הקרובים לליבם. שיתוף הפעולה של מוסדות אקדמיים, ובראשם "מכון בן-צבי", עם ארגונים עדתיים מגוונים, הניב עשרות ימי עיון, כנסים, ובעקבותיהם ספרים ומאמרים. גם היקף השעות המוקדשות לעיסוק בנושאים אלו באקדמיה גדל. ארגונים עדתיים שונים נטלו על עצמם את המשימה לממן קורסים אקדמיים העוסקים בנושאים הקרובים לליבם. יתירה מזו, המודעות לעיסוק ביהדות אסיה ואפריקה גדלה. לשם דוגמה אציין כי לפני כעשרים שנה, בעת היותי תלמיד לתואר ראשון בחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת בראילן, לא הוקדש בקורס "קווי יסוד לתולדות ישראל בעת החדשה" אף שיעור אחד לקהילות בארצות האסלאם בתקופה זו. אני גאה על כך שכאשר התחלתי ללמד במחלקה, הייתי הראשון ששילב, תחילה בתרגיל, ואחר כך בשיעור הזה, מקורות ואחר כך גם נושאים ייחודיים הקשורים ביהודי ארצות האסלאם. לשמחתי, עמיתים נוספים הלכו אף הם בדרך זו. זאת ועוד, לעתים פונים אלי עמיתים בשאלות האם בנושא כלשהו יש גם חומר מתאים העוסק ביהודי המזרח התיכון; כל זאת על מנת לגוון את שיעוריהם ולהעניק להם את מלוא הפרישה הגיאוגרפית. אמנם, עדיין חסרים קורסים

ובעיקר סמינרים מתקדמים בתחום יהודי אסיה ואפריקה והתפוצה הספרדית, אך ככלל, המצב השתנה לאין ערוך לעומת מה שהיה בעבר. בכותבי שורות אלו אני נזכר כיצד לפני כעשרים שנה, בעת לימודי בתכנית ל"לימודי יהדות המזרח", מיגוון הקורסים המוצעים היה כה קטן ומצומצם, עד שנשלחתי עם יתר הסטודנטים בחוג לקורס העוסק ב"נוער מנותק", במסגרת המחלקה לסוציולוגיה. לשאלתנו מה הקשר של קורס זה לתכנית הלימודים אודות "יהדות המזרח", נענינו על ידי הממונים על התכנית כי מכיוון שרוב הנוער המנותק בארץ הוא מבני עדות המזרח הרי שקורס זה מתאים לתכנית הלימודים. במשך עשרים וחמש השנים האחרונות צמח וגדל דור של חוקרים בעלי כשרונות וכישורים, העוסקים ביסודיות בחקר קהילות אסיה ואפריקה והתפוצה הספרדית. די בעיון לא מעמיק ברמביי כדי להתרשם כי מספר המחקרים והמאמרים בנושאים שונים הקשורים לקהילות הללו, אף הוא עלה בצורה משמעותית הן בכמות והן באיכות. כמובן, יש לציין כאן את כתב העת "פעמים" שעשה דרך ארוכה מאז הוגדר לפני שנים על ידי אחד ממורי באוניברסיטה כ"עיתון", ועד להתייחסות הנוכחית אליו ככתב עת אקדמי רציני ביותר, בעל ייחוד ואופי משלו. כתבי עת נוספים מוקדשים היום לעיסוק בנושאים הללו: "ממזרח ומערב", "מקדם ומים", "מיכאל", "ספונות" ועוד. אולם רק באלה אין די. בשלב הזה יש חשיבות גדולה לפרסומם של מאמרים וספרים בתחום יהודי אסיה, אפריקה והתפוצה הספרדית, בבמות כלליות דוגמת "ציון", שאינן מיוחדות דווקא למיגור ייחודי אלא עוסקות בכלל. דהיינו, יש להאיץ את קבלת התחום אל חיק הזרם המרכזי של המחקר ורק אחר כך לשוב אל הייחוד, מטעמים של התמקצעות וחיידוד תחומי המחקר. וכאן אנו חוזרים לשאלה האחרונה שנשאלה לעיל, שמשמעותה היא האם הגיע הזמן לפרק את "מרכז מורשת יהדות המזרח" במשרד החינוך, או שמא עדיין לא בשלו התנאים ולא הושגו כל מטרותיו. לאור הדברים שלעיל דומה כי הגיע הזמן להיערך לקראת פירוק "מורשת", ואם לא באופן מיידי, אזי תוך זמן קצר. אמנם אנו רחוקים עדיין מהשלמת המהלך של הכנסת העיסוק בקהילות אסיה, אפריקה והתפוצה הספרדית לתכניות הלימודים. לאחרונה ערכתי מספר בירורים לגבי הוראת תולדות יהודי המזרח התיכון בתכנית הלימודים בבתי הספר התיכוניים. התחלתי בילדי הבוגרים הלומדים בשני בתי ספר תיכוניים שונים בירושלים וכיליתי במורות צעירות להיסטוריה ברחבי הארץ. תוצאות הבירור היו רחוקות מלהשביע רצון – התלמידים לומדים עדיין מעט מאוד בתחום זה, אם בכלל. זאת ועוד, אם קיימים בבית הספר שיעורים העוסקים ביהדות אסיה, אפריקה והתפוצה הספרדית, עדיין לימודים אלו מובחנים כיחידה נפרדת מיתר שיעורי ההיסטוריה העוסקים בסיפר היהודי-הלאומי, משל היו יהודי ארצות האסלאם נספח שולי ולא כל כך רלוונטי.¹⁰ חסרים עדיין ספרים טובים המשלבים את הסיפר היהודי האפריקאי, האסיאני

10 הדברים נכונים גם ללימודי המוסיקה והאומנות. כמה בתי ספר עוסקים במוסיקה ערבית/תורכית/פרסית/הודית על משקליה וסולמותיה? בכמה קונסרבטוריונים מלמדים נגינה בעוד ובקאנון? איה תכנית הלימודים המליאה העוסקת באומנות בארצות האסלאם?

והספרדי בחטיבה אחת, מיקשה אחת עם הסיפר היהודי האירופי, ועדיין יש בין העושים במלאכה כאלה המציינים בגאווה כי "השנה היתה שאלה אחת בבחינת הבגרות שנגעה ליהדות המזרח". אני מחכה ליום שבו תישאלנה "שאלות נושא" המבקשות למשל לבחון ולהשוות את היחסים בין יהודים נוצרים ומוסלמים בפזורה היהודית כולה, או להעמיק בבחינת תהליכים חברתיים שונים על רקע המציאות המקומית. ראוי לעיין בהישגים תרבותיים של כל תפוצה ותפוצה באמצעות הטמעת העיקר כי אין תרבות אחת נעלה על האחרת וכי מה שנשמע לאוזן אחת כמוסיקה עריבה נשמע לשנייה "כקול הסירים תחת הסיר"; כי מה שמדמה חברה אחת לציור מופשט מן המעלה הראשונה איננו אלא קשקוש ילדותי בעיני האחרת. עוד ראוי להציג לתלמידים שאלות העוסקות בהשוואה בין תהליך האמנציפציה שעבר על יהודי צפון אפריקה לבין התהליך שעבר על יהודי מערב אירופה, בשווה ובשונה בין גישת שיכבות העילית במזרח אירופה להשכלה לבין גישת שיכבות העילית בקהילות אגן הים התיכון המזרחי להשכלה, בתהליך ההגירה היהודית בשלהי המאה הי"ט והשפעתו על קהילות המוצא במזרח אירופה ובמזרח התיכון, בהשוואת דפוסי יסוד של קהילות המהגרים החדשות בארצות הברית, ועוד ועוד. ההשתחררות מכבלי האירופוצנטריות תגרום לכך שההיסטוריה היהודית תיראה לתלמידים, בעליל, כהיסטוריה של עם אחד.

אני מכיר מקרוב את פעילות אנשי "מורשת" במשרד החינוך, מוקיר את השתדלותם ומאמצייהם, יוזמותיהם והצלחותיהם, ומודע לסד התקציבי שבמסגרתו הם פועלים. לפיכך, הצעתי בשום פנים ואופן איננה האשמתם בכישלון. אם עדיין לא צלחה משימת סגירת הפערים, אין קולר האשם תלוי בהם. כוונותיהם רצויות, מעשייהם רצויים אף הם, אך התקציב איננו מצוי, והם מצויים בתחושה של מאבק מתמיד; אמנם תחום "מורשת" יוסיף תמיד לקבל "נתח" גדול או קטן מהתקציב, אך יישאר באופן הזה "טעון טיפוח" נצחי. הגיע הזמן להחליט החלטה אמיתית כי את תחום הוראת תולדות יהודי אסיה, אפריקה והתפוצה הספרדית, על תרבויותיהם השונות והמגוונות, בבתי הספר התיכוניים, יש לבצע תוך שילובו הטבעי בחומר הלימודים, על מנת ליצור אצל התלמידים את ההיכרות הראשונית ואת הגירוי הראשון להתמודדות עם חומר זה. באופן שכזה יגדל מאגר המתעניינים בנושא, והרי ההתעניינות והסקרנות הן אבות המחקר.

קווי פעולה לעתיד

נותרו כמובן עוד מטרות לעתיד הקרוב והרחוק. ראשית, יש להעמיק ולייעל את הכשרת החוקרים על מנת שיהיו מסוגלים לעשות שימוש כהלכה בחומר ההיסטורי המצוי בארכיונים. אחת התופעות הפושה היום בקרב תלמידי המחקר – לא רק בחקר קהילות אסיה ואפריקה – היא חיפוש נושאים שאין צורך בהם בידיעת שפות זרות. כדי לכתוב עבודת מחקר ראויה על אחת מקהילות אסיה, אפריקה והתפוצה הספרדית, על החוקר להיות מסוגל לקרוא מסמכים ומחקרים בעברית ובאנגלית ובעוד לפחות שתיים מן

השפות הבאות: צרפתית, ערבית, לדינו, תורכית (עות'מאנית ומודרנית), ספרדית ואיטלקית. לכך יש להוסיף את הצורך בהתמחות בקריאת כתבי יד בכתב חצי־קולמוס (עברית וערבית־יהודית) וכתב סוליטריאו (לדינו), שמעטים היום הם החוקרים המסוגלים להתמודד עימם כהלכה. קריאת מקורות בספרות השו"ת והשימוש בה כמקור היסטורי הפכו בשנים האחרונות לבעיה אמיתית, שהביאה להתמעטות ההשענות על ספרות זו במחקר, למרות המידע הרב האצור בה. הצעתי היא לבנות תכנית מיוחדת ארוכת טווח להכשרת חוקרים בתחום, שבמסגרתה יקבלו את הכלים הייחודיים לצורך מחקרם, ובכלל זה הנחלת לשונות המחקר והמיומנויות הנדרשות על פי תחום ההתמחות.

בשנים האחרונות התרחבה מלאכת איסוף המסמכים בארכיונים השונים. התמוטטותה של ברית־המועצות ופתיחת הארכיונים בארצות השונות במזרח אירופה וברפובליקות האסיאתיות החדשות, פתחו עולמות חדשים לחקר יהדות בוכרה, גרוזיה וקווקז, וכמובן לחקר קהילות הקראים. הקשרים ההולכים ומתהדקים עם ארצות ערביות שונות, מאפשרים מגע עם חומר שבעבר היה רחוק מהישג ידם של חוקרים ישראלים. הקשרים שנוצרו עם חוקרים ערבים הגדילו את המודעות בארצות ערב לחקר תולדות יהודי המקום ותרבותם, ואם בעבר היתה התעלמות מוחלטת של הכותבים הערבים מן היהודים הרי שהיום יש התעוררות גדולה בתחום זה. יש להוסיף ולטפל טיפול שיטתי ויסודי בארכיונים הרבים הן בארץ והן בתפוצות, לרכוש, לסרוק, לצלם, לקטלג ולמפתח אותם, על מנת להעמיד לרשות החוקרים בסיס איתן למחקריהם. בארכיונים רבים, לעתים באופן בלתי צפוי, טמון עדיין חומר רב העשוי להעשיר את ידיעותינו על קהילות רבות. כאשר התחלתי את מחקרי על אודות התמורות בקהילות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות, אמר לי אחד מן המומחים הנחשבים בתחום כי חבל על הזמן, וכדאי להחליף נושא באופן מידי, כי קהילות אלה לא הותירו אחריהן כל חומר כתוב. החומר הארכיוני הרב שחזרתי עימו מלונדון, פריס, נאנט ווינה, הדהים אותי וגם אותם.

חומר רב מצוי גם בידיים פרטיות ומחכה לגואל. אמנם, המודעות ההיסטורית ההולכת וגוברת הביאה כבר לא מעט גופים עדתיים להתחיל באיסוף יסודי של מסמכים וחפצי אומנות, פריטי קודש וחול, המיועדים לשימור ולעיון, ויש לברך על כך ולעודד את העוסקים במלאכה. עם זאת, למרות שיש להותיר בידי המכונים והמוזיאונים העדתיים את החומר המקורי, יש לנהל רישום וקיטלוג מרכזי אחיד, על מנת להקל על החוקרים והמתעניינים את מלאכת החיפוש וההשוואה.

יש צורך במאמץ מתמיד של יצירת אמצעי עזר אנציקלופדיים, ביבליוגרפיים וביוגרפיים. אין זה סוד כי באנציקלופדיות שנכתבו עד עתה, חלקן של קהילות אסיה, אפריקה והתפוצה הספרדית, ושל אישים שפעלו בקירבן, מצומצם ביותר. פעולה חשובה ביותר לטובת הציבור הרחב נעשית עתה במכון בן־צבי, במפעל המיועד לפרסם סדרת ספרים שבה לכל קהילה ספר המסכם את המחקר אודות תולדותיה במאות הי"ט והכ". בתחום זה יש לנצל את הטכנולוגיות הממוחשבות החדשות ולהכין מאגרי מידע לרשות החוקרים. הבסיס כבר קיים, והעבודה נמשכת, אולם מן הראוי לרכז מאמץ בידי מוסד מקצועי

מובהק ולא להותיר את הדבר בידי חובבנים. האתרים ההולכים ומתרבים ברשת האינטרנט, חלקם טובים יותר ואחרים טובים פחות אך ברובם, אינם מקצועיים דיים, משנתם אינם סדורה ועל כן היא גם חסרה.

בתחום הביוגרפי אני מציע למשל להוציא מהדורה מחודשת, מורחבת ומעודכנת של הכרך השני של ספרו של משה דוד גאון "יהודי המזרח בארץ ישראל". ספר זה, שיצא לפני שישים וחמש שנה, משמש עדיין כספר בסיסי לחוקר המבקש לקבל מושג ביוגרפי על אישים שונים. יש להקים מפעל ביוגרפי שיקיף את כל האישים הידועים לנו בתחומי פעילות שונים ומגוונים בקהילות אסיה ואפריקה ובקהילות הספרדיות ברחבי העולם. יש לגשת גם למפעל של מיפוי תפוצת הקהילות היהודיות בתקופות זמן שונות במטרה להכין בסיס נתונים תמציתי על כל קהילה וקהילה, האישים שפעלו בה, מוסדות חשובים, נתונים דמוגרפיים ועוד. יש לעודד כתיבת מונוגרפיות בסיסיות על קהילות שעדיין לא נכתב עליהן מחקר בסיסי. לא ניתן לדלג על שלבים במחקר ולקפוץ מיד לבניית דגמים תיאורטיים מבלי שיש לפני החוקר מידע עובדתי יסודי על מושא מחקרו; איאפשר להתעלם במחקר ההיסטורי מן האירוע החד-פעמי ומהשפעתו. על כן יש חשיבות רבה לחשיפה רחבה ככל שאפשר ולדיון בפרשיות היסטוריות שהתרחשו בקהילות השונות, ורק אז לגשת להערכה כוללת של תולדות כל קהילה וקהילה. עדיין אנו חסרים מחקרים בעלי תשתית איסוף רחבה אודות המקצועות היהודים, המערכות הכלכליות היהודיות או הדרך שבה השתלבו היהודים בכלכלה המקומית, במערכת הגילדות, או במסחר הבינלאומי. עדיין אנו חסרים מחקרים טובים אודות התמורות בריבוד הכלכלי היהודי בתקופה המודרנית, והשפעת רכישת ההשכלה על בחירת המקצוע, בעיקר בתחום המקצועות החופשיים. מידת השתלבותם של היהודים במינהל ובשירות הציבורי הן בתקופה הקדם-קולוניאלית והן במערכות השלטון הקולוניאלי, והגורמים השונים שהשפיעו על אופיה והקיפה של השתלבות זו, ראויים עדיין למחקר מעמיק. כך גם יחסם של היהודים לשאלות הנוגעות ללאומיות שהתעוררה בארצות האסלאם במאה העשרים מול יחסם אל הלאומיות היהודית בדמותה של הצינונות, כאשר ברקע מטילה את צילה המעצמה המערבית הקולוניאלית.¹¹ ברובד הקהילתי חסרים אנו מחקרים על הרכוש הציבורי, דרכי רכישתו, דרכי שמירת הערך של כספי הקהילה, אפיקי השקעה וכדומה. גם המחקרים הדמוגרפיים לוקים עדיין בחסר, למרות צעדי הענק שהמחקר הדמוגרפי של אוכלוסיית המזרח התיכון התקדם, בן היתר תוך הישענות על מפקדים וספרי נפשות (נפוס) של האימפריה העות'מאנית.¹² תהליך התרדלותן של הקהילות היהודיות באסיה ובאפריקה כתוצאה מהגירת צעירים רבים לעולם החדש, איננו מגובה בנתונים סטטיסטיים מספיקים – היעדר נתונים שכאלה פוגע בהבנת מלוא משמעותה של תופעת ההגירה

11 לאחרונה העשיר אותנו בתחום זה ד"ר ירון צור, בספרו המצוין קהילה קרועה – יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954, תל אביב תשס"ב.

12 ראו למשל מחקריו השונים של פרופ' כמאל קרפט (Kemal Karpat).

והשפעתה הן על האוכלוסייה היהודית שנשארה במקום והן על הקמתן של קהילות המהגרים בניכר ודרכי התנהלותן.

מעמד המשפטי המעשי, לא הפורמלי, של היהודים עדיין לוט בערפל. "אמיתות" כגון הזדקקות בלעדית של היהודים לבית הדין היהודי, אבד עליהן הכלח. עיון בפרוטוקולים של בתי הדין השרעיים והעות'מאנים יתן לנו תמונה ריאליית יותר של הישענות היהודי על המערכת המשפטית המקומית ועל התייחסותה של זו, הלכה למעשה, לבן המיעוט הנוקף לה. לפיכך, יש לעודד מפעלי תשתית של חיפוש, מיון, קיטלוג, תרגום ופרסום של תעודות רלוונטיות מארכיוני בתי הדין הללו.¹³

ההיסטוריה הדתית והתרבותית אף היא עדיין, במידה רבה, בבחינת נעלם. אמנם, בשנים האחרונות החלו חוקרים ומתעניינים, ובכללם אף כותב שורות אלו, ברישום ומיפוי של הספרות התורנית בקהילות אסיה, אפריקה והתפוצה הספרדית – כתב העת "פעמים" אף הקדיש לכך את גליון 86-87 – אולם בכך אין די, וחסרים אנו עדיין מחקרים אודות הספרות היהודית החילונית, התיאטרון, המוסיקה, המחול ועוד.¹⁴

לסיכום, חקר קהילות ישראל באסיה ובאפריקה וחקר הקהילות הספרדיות ברחבי העולם, צעד צעדים רחבים מאוד קדימה בעשרים וחמש השנה האחרונות ועל כך יבורכו כל העושים במלאכה. עם זאת, אין לשקוט ולנוח על זרי הדפנה. המחקרים אודות קהילות אלו הם עדיין אחוז נמוך מן המחקרים הנכתבים אודות הקהילות היהודיות ברחבי העולם. לפיכך יש להעמיק את הוראת תולדות קהילות אלו, תרבותן החומרית והרוחנית, בבתי הספר, תוך שימת הדגש על "שילוב מתוך ייחוד" ולא כיחידות נפרדות. כמו כן יש להעמיק ולהרחיב ולעודד את תחומי המחקר השונים ברוח הדברים שלעיל. ובל נשכח: לא עוד הכותרת "מורשת יהדות המזרח".

13 יצוין כאן מפעלו של פרופ' אמנון כהן בבית הדין השרעי בירושלים.

14 יצונו כאן מחקריהם של פרופ' אמנון שילוח ופרופ' אדווין טרוסי ואחרים בתחומי המוסיקה היהודית וספרם החלוצי של ש' מורה ופ' סדגרוב (S. Moreh and P. Sadgrove, *Jewish Contributions to Nineteenth-Century Arabic Theatre*, Huddersfield 1996).

קיצורים ביבליוגרפיים

חיים הלל בן ששון, "מורשת יהדות המזרח" – העניין, בעיותיו ואפשרויותיו, פעמים 1 (תשלי"ט), עמ' 85-97.	בן-ששון
חיים זאב הירשברג, "בין מזרח למغرب – מפגש בין ארבע קבוצות בחברה היהודית: מסה היסטורית", ממזרח וממערב, א, ירושלים תשל"ד, עמ' 9-36.	הירשברג
ברנרד לואיס, המזרח התיכון והמערב, תל אביב 1972.	לואיס
אדוארד סעיד, אוריינטליזם, פתח תקוה 2002.	סעיד
אמנון רדקרקוצקין, "אוריינטליזם, מדעי היהדות והחברה הישראלית: מספר הערות", ג'מאעה ג(א) (תשנ"ט), עמ' 34-61.	רדקרקוצקין
שאול שקד, "מורשת יהדות המזרח ומחקרה – מגמות ובעיות", פעמים 1 (תשלי"ט), עמ' 1-14.	שקד